

כתב עת אלקטרוני
בהוצאת המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, ירושלים

גליון מס' 6 מאי 2016

ניתן לקריאה באתר המכללה:
<http://www.dyellin.ac.il>

המצאת גן הילדים
מפרידריך פרבל (1782-1852) לגן הילדים העברי

יעל דיין

המצאת גן הילדים מפרידריך פרבל (1782-1852) לגן הילדים העברי

יעל דיין¹

תקציר

מאמר זה מתמקד בקשר בין המצאת גן הילדים הפרבלי בגרמניה לבין הקמת גן הילדים העברי בפלשתינה בראשית המאה העשרים. הוא יסקור את הרעיונות הפדגוגיים של פרידריך פרבל, ממציא גן הילדים ומקצוע "הגננת", וישרטט שני מסלולים שהובילו מרעיון גן הילדים בגרמניה לגן הילדים העברי: המסלול מברלין לפלשתינה והמסלול ממזרח אירופה לפלשתינה. מטרת המאמר להציג את השפעת גן הילדים הפרבלי על גן הילדים העברי שהיווה תשתית לגן הילדים הישראלי כיום, כמו גם את השפעתו של פרבל על התכניות להכשרת גננות במכללות לחינוך. מטרה נוספת למאמר היא הדגשת המסר של השאיפה לדמוקרטיה ושחרור - כפי שחברות דרשו שחרור מעול השליטים, מאבק שהגיע לשיא ב"אביב העמים" בשנת 1848, כך יצג פרבל את זכותם של ילדים וילדות להשתחרר מכבלי החינוך הנוקשה והפוריטאני של הורים ומחנכים באמצעות המצאת מסגרת חדשה - "גן ילדים" - שמציעה אלטרנטיבה של משחק וחופש.

מבוא

גן הילדים הוא מוסד חינוכי המוכר היום בכל העולם. עד העשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה, הגיעו ילדים וילדות לבית ספר בערך בגיל שבע ואלו הצעירים יותר נשארו בדרך כלל בבית. פרידריך פרבל, יליד גרמניה, שחי ופעל במחצית הראשונה של המאה ה-19, חשב כי חינוך צריך להתחיל בגיל מוקדם יותר וכי יש חשיבות להקמת מוסד חינוכי לילדים וילדות מתחת לגיל שבע. הוא הגה רעיון למוסד חינוכי חדש, שונה באופיו מבית הספר, ובשנת 1837 בתורינגיה, גרמניה, מימש את הרעיון. הוא הקים מוסד חינוכי לגיל הרך אותו כינה "המוסד למשחק ופעילות" (Weston, 2000). לימים, המציא שם חדש - "גן ילדים". בשם זה רצה להדגיש את מהותו של המוסד כמקום המאפשר לילדים וילדות לגדול ולהתפתח כמו פרחים בגינה - באופן חופשי, עצמאי, על פי טבעם הייחודי. בגן הזה יהיו פעילים, ישחקו, יטיילו בטבע, יטפלו בגינה, יעסקו במוסיקה ושירה ויזכו לכבוד. גן הילדים יהווה סביבה בה קיימת הרמוניה ואחדות בין האדם, הטבע והבריאה, בין המשפחה והגן, בין הגוף, הנפש והאינטלקט. בגן הילדים יכולים הילד והילדה לשהות עם חבריהם מחוץ למגבלות שמטילה המשפחה ובסביבה מוגנת (Wollons, 2000).

רעיונותיו הופצו בכל העולם ובמחצית השנייה של המאה ה-19 נפתחו גני ילדים פרבליים במדינות רבות. כל מדינה שילבה אפיונים דתיים ולאומיים המתאימים לה. כך גם התנועה הציונית מצאה בגן הילדים הפרבלי מודל לחיקוי לגן הילדים העברי. רוח פרבל הגיעה לקהילות היהודיות במזרח אירופה ובפלשתינה וכך הוקמו בתחילת המאה העשרים גני ילדים עבריים ברוח הגן הפרבלי. השפעתו של פרבל נכרת עד היום בגן הילדים הישראלי.

מאמר זה יתאר תחילה את הרעיונות של פרידריך פרבל והמצאת גן הילדים ובהמשך יציג את שני הצירים שהובילו להקמת גני ילדים פרבליים בפלשתינה בתחילת המאה העשרים: ה"ציר הגרמני" – "חברת העזרה" והגננות שהוכשרו בגרמניה וה"ציר המזרח אירופאי" – יחיאל היילפרין ויצחק אלתרמן.

פרידריך פרבל והמצאת גן הילדים

רקע היסטורי

פרידריך פרבל נולד ב-21 לאפריל 1782, באוברויסבאך (Oberweissbach), מחוז תורינגיה שבמרכז גרמניה. התקופה בה נולד וגדל, שלהי המאה ה-18 ומחצית ראשונה של המאה ה-19, מאופיינת כתקופה בה התפתחו והופצו רעיונות

1 ד"ר יעל דיין, לימודי המוסמך לגיל הרך בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית האוניברסיטה העברית, ירושלים

חדשים. המהפכה הצרפתית (1789) הפיצה את הרעיונות של "חרות, שוויון ואחוה" ואת התפיסה שבני אדם נולדו והינם חופשיים ושווים בזכויותיהם². תפיסה זו הובילה למאבקים למען זכויות האדם, כבוד האדם וחירותו. רעיונות של שחרור לאומי באו לידי ביטוי בהתקוממות ברחבי אירופה שהגיעו לשיא בשנת 1848 וזכו לכינוי "אביב העמים" (Weston, 2000). זו תקופה בה הדגישו אינדיבידואליות, מקוריות, ביטוי עצמי, את חשיבות הרגש מול התבונה ודברו על רעיון האחדות וההרמוניה בין האדם, החברה והטבע כמו גם הדגשת הכמיהה לטבע (Lieschner 1991; Manning, 2005). רעיונות אלו רווחו בתחומים שונים ובאו לידי ביטוי גם במוסיקה, בספרות ובאומנות (עמישי-מייזלש, 2010). סביר להניח כי רוח התקופה והרעיונות האלו השפיעו על פרבל והוו את התשתית לגיבוש תורתו.

קורות חיי

אמו של פרבל נפטרה כשהיה בן 10 חודשים. לימים, ציין באוטוביוגרפיה שלו שהעדר האם השפיע על תפיסתו החינוכית (Manning, 2005). בהיותו בן 10 עבר לגור אצל דודו ובגיל 15 עבד שנתיים כמתמחה אצל יערן. זו הייתה תקופה בה התבונן רבות בטבע ולמד עליו. הקרבה לטבע הפכה אבן יסוד במשנתו החינוכית. בגיל 17 למד שנתיים באוניברסיטה של יינה (Jena) גיאומטריה ומדעי הטבע, בשנת 1805 למד ארכיטקטורה בפרנקפורט. שם פגש תלמיד של פסטלוצי³ שהציע לו להיות מורה. הוא זנח את לימודי הארכיטקטורה ונסע לשבועיים לשווייץ ללמוד אצל פסטלוצי וחזר ללמד במשך שנתיים בפרנקפורט. בשנת 1807 מונה כמורה פרטי לשלושה ילדים. זו הייתה תקופה בה הבין את חשיבות הפעילות והחל להמציא משחקים. בשנת 1808, עבר עם הילדים, למשך שנתיים לבית הספר של פסטלוצי. בשנת 1811 עבר ללמוד באוניברסיטה של גטינגן כדי להכשיר עצמו כמחנך (Lascarides & Hinitz, 2000). שנה לאחר מכן עבר לאוניברסיטת ברלין ובשנת 1813 גויס לצבא הפרוסי.

החל משנת 1816 עסק בחינוך. בקיילהאו (Keilhau) הקים את "המוסד האוניברסלי גרמני חינוכי" (Universal German educational institute) בו ניסה ליישם את רעיונותיו החינוכיים. הוא ניהל את המוסד עד שנת 1831. במהלך הזמן הזה פרסם את ספרו "חינוך האדם" (1826). בשנת 1833 עבר לשווייץ לנהל בית יתומים שבעבר ניהל אותו פסטלוצי. שם לראשונה עבד גם עם ילדים וילדות צעירים והבין את הצורך בחינוך לגיל הרך. לאחר חזרתו לגרמניה, הקים בשנת 1837 בבאד בלנקנבורג (Bad Blankenburg), את גן הילדים. בשנת 1843 פרסם את ספר שירי המשחק (The mother play and nursery songs). בשנת 1849 הקים מוסד להכשרת גנות במריאנטל (Marienthal) שם גם נפטר בשנת 1852 (Lascarides & Hinitz, 2000; Lieschner, 1991; Manning, 2005; Weston, 2000).

הפילוסופיה והפדגוגיה

פרבל דבר על רעיון האחדות בעולם. אלוהים נמצא בכל מקום וכל מקום מכיל את אלוהים. כל העצמים בעולם קשורים זה לזה ומהווים שלמות אחת - שלמות אלוהית. בכל פרט ופרט, בדומם, בצומח ובחי, שורה רוח אלוהית. כולם שווים בעיני הבורא וכולם תלויים בכולם. האדם צריך להבין כי הוא חי וקיים הודות למציאותו של אלוהים. מטרת החינוך היא לפתח באדם את הרגש המוסרי המקשר את היחיד אל הכלל ואל הבריאה כולה. בלי רגש מוסרי אין לו קיום. הילד צריך להרגיש שהוא חלק מהמשפחה, חלק מקבוצת הגן, חלק מבני העיר והאנושות. הם עוזרים לו והוא עוזר להם (היילפרין, תש"ד; Brosterman, 1997).

ההתבוננות של פרבל בטבע שכנעה אותו שתינוקות מתפתחים כמו צמחים ובעלי חיים. מכיוון שהטבע והאדם נוצרו מאותו מקור הם פועלים על פי אותם חוקים. חוקי הטבע הם חוקי החיים וחוקי החיים הם חוקי החינוך – קיימת שלמות ואחדות בכל. אחדות זו צריכה להיות הבסיס של עקרונות ההתפתחות האנושית ושל החינוך

2 כפי שנכתב בהצהרת זכויות האדם והאזרח באוגוסט, 1789.

3 יוהאן היינריך פסטלוצי (1746 – 1827), מהוגי הפדגוגיה המודרנית. סבר כי מטרת החינוך היא מימוש מלא של היכולות הטבעיות של הילד. הקים מוסדות חינוך בשווייץ.

(Lascares & Hinitz, 2000; Manning, 2005). פרבל הושפע מפסטלוצי לגבי חשיבות ההתייחסות להתפתחות הילד השלם - השלמות ההרמונית של הגוף, הנפש והאינטלקט. דיבר על איחוד הרגשות, המחשבה, הרצון והעשייה של הילד. ידע ועשייה לא יכולים להיות נפרדים (Froebel, 1891; Lascares & Hinitz, 2000). תינוקות נולדים עם יכולות המכשירות אותם להסתגל לחיים כמו תנועה, עבודה עצמית, סקרנות. התינוק לא רק סופג מידע אלא גם יוצר ויצירתי. צריך לאפשר לו לגדול באופן חופשי (היילפרין, תש"ד).

המטרה היא טיפוח ילדים וילדות חופשיים, עצמאיים וחושבים שמקבלים יחס של כבוד (Froebel, 1891). פרבל הדגיש גם את עקרון האינדיבידואליות. הוא טען כי צריך לטפח בתינוקות את התכונות האינדיבידואליות. תינוק או תינוקת יכולים להתפתח רק לפי טבעם הייחודי ואסור להפריע לתהליך ההתפתחותי. כל שלב בהתפתחות נבנה על קודמו וכל שלב חשוב להתפתחות נאותה של השלבים הבאים (Lascares & Hinitz, 2000; Liebschner, 1991). עקרון השוויון בין בני האדם התבטא בדבריו על חשיבות קיומה של מערכת חינוכית לכל הגילאים החל מהלידה, ללא התחשבות ביכולת, מין, מעמד או גזע (Weston, 2000).

גן הילדים

במהלך התנסויותיו, הבין פרבל שהחינוך צריך להתחיל בגיל מוקדם יותר. כדי לטפח את הצד המוסרי והחברתי חשוב לאפשר לילדים וילדות כבר בגיל מוקדם לשהות בחברת בני גילם. לא ניתן להשאיר את החינוך עד גיל 7 בידי האם בלבד. המשפחה לא מספקת מספיק התנסויות (Lascares & Hinitz, 2000). כך הקים בשנת 1837 את המוסד הראשון לילדים וילדות מגיל שנה עד שבע. פרבל הדגיש כי בגן הילדים צריך להתייחס לילד בהתאם לטבעו כך שהתביעות של גופו, לבו וראשו, הכוחות האקטיביים מוסריים ואינטלקטואליים יסופקו ויתפתחו (Froebel, 1891: 224). לטענתו, טיפוח האינדיבידואל יוביל גם לטיפוח הקהילה כולה. בגן הראשון בבאד בלנקנבורג היו בין 30-50 ילדים וילדות. התוכנית החינוכית בגן כללה משחק, מוסיקה, שהות בטבע ועבודה בגינה.

פרבל ראה במשחק נטייה מולדת. המשחק הוא הביטוי הספונטאני למחשבות ורגשות (Froebel, 1887/1974). בגלל הנטייה הטבעית למשחק בחר בו פרבל כאמצעי להתפתחות וככלי חינוכי. באמצעות משחק הילד והילדה לומדים להשתמש בגוף, לשלוט בשפה, ללמוד על העולם החיצוני ועל תכונות של חפצים, ליצור קשרים חברתיים, לפתח את השכל ולגלות את היכולות שלהם. פרבל יצר משחקים וכינה אותם "מתנות" ו"עיסוקים". המתנות הן חפצים מעץ המעוצבים על פי צורות גיאומטריות: כדור, קובייה, גליל, המוגשים באופן הדרגתי על פי מידת מורכבותם. כל מתנה היא הכנה למתנה הבאה. המתנה הראשונה היא הכדור. הכדור מייצג את האחדות. באמצעות המתנות אפשר לחקור את חוקי הטבע ולהכיר עקרונות מתמטיים. העיסוקים הם עבודה עם חומרים כמו חימר, קיפולי נייר, רקמה, אריגה. באמצעות העיסוקים ניתן לפתח את היצירתיות והאסטיקה ולשכלל מיומנויות שונות (היילפרין, תש"ד; Brosterman, 1997).

בנוסף למשחק, הדגיש פרבל את חשיבות המוסיקה בגן (פינס, 1902/1941). הוא שוטט בכפרים ואסף שירים שאמהות שרו לתינוקות. בשנת 1843 פרסם ספר שירי משחק בו 50 שירים ומשחקי אצבעות (Weston, 2000). בכל עמוד בספר: מילות השיר, איורים והנחיות לתנועות הידיים. כל שיר או משחק מתרגל איבר אחר בגוף. לטענתו, הפעילות הפיסית היא הבסיס לפעילות מנטלית. שירי המשחק עוזרים בפיתוח התנועה והחושים (Liebschner, 1991). הספר היה מיועד לאמהות אבל השתמשו בו גם בגנים.

מרכיב נוסף של התוכנית החינוכית בגן היה השהות בטבע והעבודה בגינה. פרבל טען כי היציאה לטבע וההתבוננות בעולם החי והצומח מאפשרים הכרות עם הבריאה והבנת האחדות בעולם. הוא ייחס לטיפול בבילוי חיים ובצמחים השפעה מוסרית כי הוא מפתח דאגה והתחשבות. בעבודה בגינה ניתן להעשיר את הידע על הטבע, ליהנות ממעקב אחר צמיחה ופריחה ולחזק את הגוף (פינס, 1902/1941). בכל גן ילדים צריכה להיות גינה בה תהיה ערוגה אישית לכל ילד וילדה ובה יגדלו פרחים וירקות (היילפרין, תש"ד; Brosterman, 1997).

המרכיבים האלו, פרי המצאתו של פרידריך פרבל, המשחק, עבודה עם חומרי יצירה, מוסיקה ושירים, יציאה לחצר ועבודה בגינה, מהווים עד היום אבני יסוד של גן הילדים.

הכשרת גנות

תחום נוסף שהשפעתו של פרבל ניכרת עד עצם היום הזה הוא העסקת נשים בגן והכשרת גנות. פרבל טען כי נשים מתאימות יותר מגברים לעבוד עם ילדים וילדות צעירים, בגלל תכונות ייחודיות שיש להן כמו אהבה אימהית ודאגה. בתקופה בה רק גברים עסקו בחינוך, הייתה החלטתו של פרבל להעסיק נשים בגן הילדים בגדר מהפכה. עם זאת, הוא טען, התכונות הייחודיות של האישה לא מספיקות כדי שיוכלו לעבוד בגן. יש צורך בהכשרה מקצועית. הוא יצר מקצוע נשי חדש ולבעלת המקצוע קרא גננת (Kindergartnerinnen). פרבל דבר על חשיבות ההתנסות המעשית של התלמידות. כך שימש גן הילדים כמקום להכשרה ולהתנסות. פרבל פרט את מרכיבי ההתנסות המעשית. בין השאר ציין את חשיבות התצפיות על ילדים, התנסות עם משחקים ועם שירים, עבודה עם חומרים והכרות עם הטבע (Froebel, 1891). הגן היה פתוח גם לאמהות שם יכלו ללמוד על עבודת הגננת כדי ליישם את עקרונות העבודה בבית. בשנת 1848 הקים את הקולג' הראשון בעולם להכשרת גננות. המטרה הייתה להכשיר נשים צעירות לחנך ולטפל בילדים מלידה עד גיל בית ספר. אלו שהשלימו את הכשרתן יכלו לעבוד כמנהלות, גננות או מטפלות במשפחה (סנפיר, סיטון ורוסו-צימט, 2012; Weston, 2000; Liebschner, 1991).

כיום, ההתייחסות אל העובדת בגן הילדים – הגננת, כאשר מקצוע שעברה הכשרה, מובנת מאליה. ניתן למצוא דמיון רב בין תוכנית ההכשרה שהציע פרבל לבין תכנית ההכשרה של גננות כיום; מבנה ההכשרה המשלב לימודים תיאורטיים עם התנסות מעשית בגן ואפילו התכנים הנלמדים כמו: התצפית, מוסיקה, טבע, חומרי יצירה, מדע ועוד. הרעיונות המהפכניים של פרבל – גן הילדים והכשרת הגננת – מיושמים עד היום ברחבי העולם.

הפצת רעיון גן הילדים

פרבל הרצה ברחבי גרמניה על גן הילדים ובהשפעתו נפתחו עוד ועוד גנים. בעקבות ההתקוממות של שנת 1848, החליט הממשל הפרוסי, כי הרעיונות של פרבל מסוכנים, גן הילדים עוסק בחינוך מהפכני אנטי נוצרי ואנטי חברתי. בשנת 1851 הורה המשטר לסגור את הגנים. כתוצאה מכך, עזבו גננות את גרמניה ופתחו גני ילדים וקורסי הכשרה לגננות בארצות רבות. כך תרמו להפצת רעיון גן הילדים ברחבי העולם (Weston, 2000) וכך הגיע הרעיון גם לפלשתינה, כפי שיפורט בהמשך.

עם הפצת רעיון גן הילדים בארצות השונות, מצאו בו מוסד חינוכי שבאמצעותו ניתן ליצור או לעצב זהות לאומית ותרבותית. הגן הווה סוכן סוציאליזציה מתאים בשורות מטרות פוליטיות. ברחבי העולם נוצרו גני ילדים שהושפעו מהתרבות המקומית, הפוליטיקה והלאומיות. גן הילדים עוצב כמוסד לו שני תפקידים: טיפוח ההתפתחות של הילד והילדה ומסגרת להקניית ערכים לאומיים (Wollons, 2000). פרבל ראה שילוב זה בין התפקידים באומרו שהחיים הטבעיים של הילדים והילדות ישפיעו על חייהם כאנשים בוגרים ועל חייה של האומה (Froebel, 1891). כך רעיון גן הילדים התאים למטרות התנועה הציונית. גן הילדים העברי בפלשתינה נתפס כמכשיר לעיצוב ה"ציוני החדש" ושירת היטב את האידיאולוגיה הציונית בשאיפתה ליצירת לאום, כפי שמציינים רשף ודרור (1999): "הוא [גן הילדים] אפשר לאשה ליטול חלק בעבודת בניין הארץ, תרם להפצת השפה העברית והיה גורם ממזג המקטין פערים ויוצר דפוסי תרבות והליכות חיים" (שם: 49).

תיאור דומה ניתן למצוא אצל פינסוד-סוקניק (1929): "מיד עם העליה הראשונה, כשיחד עם ההשתרשות בקרקע המולדת התמזגה השאיפה להחיות ולחדש את התרבות הלאומית העברית - לא ראו חלוצי החנוך הראשונים דרך לפריחתה המלאה של אותה התחיה הלאומית, שהתחילו בנטיעתה, אלא על-ידי פתיחת גני ילדים" (שם: 158).

נח פינס, מודע לשני התפקידים של גן הילדים, טיפוח ההתפתחות וחינוך לאומי, מזהיר מחינוך לאומי קיצוני שיבוא על חשבון פגיעה באופיו ובצרכיו של הילד בגן: " [הגננת] תתאים את תוכנית הגן והליכותיו עם חיי הבית של חניכיה והיה החינוך אחד. ולזאת אינה דרושה לאומיות קיצונית, די לנו אם היא תהיה עבריה נאמנה לעמה, מכבדת את קדשיו ויודעת את יסודי היהדות. היא תספר לילדינו את אגדותינו הנפלאות מחיי עמנו...תבאר להם את הצומות והמועדים, תכונן להם נשפי חשק בימי החגים הלאומיים ואין קץ ליתר האמצעים הנמצאים בידה לברוא לתלמידיה ולתלמידותיה לב עברי. בקיצור, תוכנית גן הילדים העברי צריכה להתאים לתביעות האנושיות והלאומיות של ילדינו, או אשתמש במליצה נושנה: להשכיח את יפיפותו של יפת באוהל שם" (פינס, 1902/1941: 28).

כך, בהשפעתו של פרבל, התפתחה ההבנה כי אפשר לרתום את החינוך לגיל הרך לצרכי התנועה הלאומית. גן הילדים העברי היה מוסד חינוכי המספק מצד אחד את צרכיהם של ילדים וילדות בגיל הרך, ומצד שני משמש סוכן תרבות של התנועה הציונית (סנפיר, סיטון ורוסו-צימט, 2012).

גן הילדים העברי

רעיון גן הילדים הפרבלי הגיע אל הקהילות היהודיות במזרח אירופה ואל פלשתינה בסוף המאה ה-19 וביתר שאת בעשורים הראשונים של המאה העשרים. שני צירים עיקריים עצבו את גן הילדים העברי - הציר הגרמני והציר המזרח אירופאי: ציר של גננות שקיבלו הכשרה בגרמניה במוסד ההכשרה הידוע בברלין – "פסטלוצי פרבל האוס" וציר מזרח אירופאי, של גננות שקיבלו הכשרה בוורשה ואודסה ב"קורסים פרבליים" שהקימו יחיאל היילפרין ויצחק אלטרמן.

ניתן לראות במאמרו של נח פינס שצוטט לעיל, מקור השפעה חשוב להפצת רעיון גן הילדים בקרב הקהילות היהודיות. המאמר פורסם בשנת 1902 בביטאון "הפדגוג" תחת הכותרת: "בתי הספר של פרבל ונחיצות גני ילדים עברים". בהתייחסו לפרבל מתלונן פינס: "והנה בעת שכל העמים הנאורים בתבל מתענגים על זיו המאור הגדול הזה ומיליוני ילדים וילדות ממלאים כיום את בתי הספר הנקראים על שמו...אנחנו, עם הספר לא נהנינו מאורו עד היום. כי באמת אין לך עם שיקדים כה לשלוח את ילדיו לבית הספר כעם ישראל ותורת פרבל יכלה למצוא בנו בסיס נכון וחזק ורק חסרון הידיעה על אודותיה אשם בזאת" (פינס, 1902/1941: 1).

עוד קודם למאמרו החשוב של פינס התייחסו בפרסומים שונים בעיתונות העברית לנחיצות הקמת גן ילדים עברי. למשל, בעיתון "השקפה" מהתאריך 19 בנובמבר 1897, כותב חובב הקיני: "ענף אחד נכבד ועיקרי יש בחינוך שאליו לא שמנו לב כלל באשר הדבר קטן בעינינו, אנו השואפים כולנו אך לגדולות המביטים אך לגבה...אנחנו מדברים בזה על בית חינוך לקטנים, גן ילדים או כאשר יקראוהו בי"ס פריבל. ידעתי אמנם כי על אדות זאת דברו בחברת אנשים פעמים אחדות בא"י במשך השנים האחרונות; ידעתי אמנם כי גם שם פריבל נשא על שם אחדים, אולם הדבור לא יצא..והסבה לזאת היא כי רבים..יחשבו את הדבר אך למותרות, לתענוג, ללוקסוס, לדבר של מה בכך. ולכן הנני לבאר בזה בקצור נמרץ את נחיצות בתים כאלה ואת פעולתם הטובה להתפתחות הילדים...על פרביל אמר אחד שראה אותו בגנו כדברים האלה: מי שראה אותו בשחקו ובזמרו בין הילדים בתמימות של ילדות ובשמחה אמיתית, יכל לדעת את עמק נפש פרבל הנעלה והטוב והאוהבת... מה שנותן גן הילדים אי אפשר בשום אופן כי יתן זה הבית, גם אם תהיה האם משכלת וחפשית מכל עבודה ובכל לבה תחפץ להתעסק בחנוך עולליה. ולכן נוכל לאמר בקצרה, כי חסרון הגנים הוא חסרון גדול לנו המזיק הרבה להתפתחות הדור הבא" (שם: 7).

גן הילדים העברי הראשון

גן הילדים העברי הראשון הוקם בשנת 1898 בראשון לציון על ידי הגנת אסתר שפירא. אסתר שפירא הוכשרה במשך שלושה חודשים בגן דובר אנגלית בבית הספר לבנות אוולינה דה רוטשילד בירושלים. שם צפתה בעבודתה של גנת גרמניה שקיבלה את הכשרתה בכרלין במוסד ההכשרה "פסטלוצי פרבל האוס". בעיתון הצבי, כ"ח אייר תרנ"ח (1897), פורסמה ידיעה על הקמת הגן בראשון לציון: "בית חדש ליהס"פ לילדים קטנים מבני שלוש ומעלה והיה הבית הזה כגני הילדים ע"פ שטת פראבל הנודע".

יְרוּשָׁלַם. שִׁמְעֵנוּ מִסְקוֹר נֶאֱמַן כִּי הָאָדוֹן
 לְיַד הַשְּׂאִיר אַחֲרָיו בְּרַכָּה כְּרֵאָל"צ נִסְ בְּפַעֵם
 זֹאת. הוּא צִוָּה לְבָנוֹת בֵּית חֲדָשׁ לִיהוּס"פ לִילְדִים
 קְטָנִים מְכֻנֵי שְׁלֹשׁ וּמַעְלָה וְהִיָּה הַבַּיִת הַזֶּה כְּגִנֵּי
 יִלְדִים ע"פ שִׁטַּת פְּרָאָבֶל הַנּוֹדֵעַ. הַמְיֻרָד
 בְּבֵיהוּס"פ הוּא תְּהִי הַגְּבֵרֶת שְׁפִירָא. וְעַד אֲשֶׁר
 יִבְנֶה הַבַּיִת הַלְכָּה הַגְּבֵרֶת שְׁפִירָא לִירוּשָׁלַם
 לְהַתְּרַגֵּל בְּעִבּוּדָה זֹו בְּבֵיהוּס"פ לְבָנוֹת הָעוֹמְדֵי הַחוּ
 הַשְּׁנַחַת הַגְּבֵרֶת פְּלוֹרִינָה.

עם חזרתה של אסתר שפירא לראשון לציון היא הקימה גן בו היו שלושים בנים ובנות בגילאי 3-6. לראשונה דברו בגן עברית (הרמתי, תשל"ט). דוד יודלביץ, איש חינוך מראשון לציון שיזם את הקמת הגן, מספר על הגנת: "אסתר ידעה היטב את הסוד של "עבודת פרבל": לעשות את עצמה קטנה למען יבינוה הקטנים..." (יודלביץ, 1929: 156). גן הילדים הווה מקום הכשרה לגנות. שלוש הנשים הראשונות שקיבלו הכשרה היו יהודית הררי, לאה מאז"ה ואלישבע גיסין. בסוף שנת ההתנסות הן נבחנו ע"י חברי הוועד של ראשון לציון וקבלו תעודת הסמכה כגנות. לאה מאז"ה הקימה את הגן העברי הראשון ביפו בשנת 1901, יהודית הררי את הגן העברי ברחובות בשנת 1902 וגן ילדים עברי ראשון בירושלים נפתח בשנת 1903 ע"י אלישבע גיסין (הרמתי, 2000; פיינסוד-סוקניק, תשכ"ו; שחורי - רובין, 2002). כך מתוארת פתיחת גן הילדים ביפו "עפ"י שטת פרעבל הידועה", בעיתון המליץ 6.12.1901:

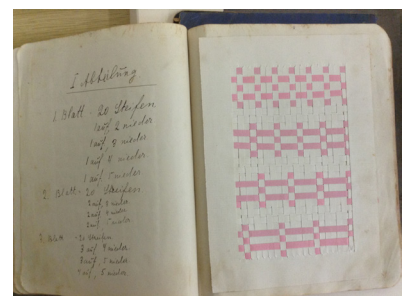
„ועד חב' עזרת נשים כיפו" יפתח בר"ח כסל' ביפו „גן ילדים" בעד 25 ילדים וילדות משנות 3—6 לחנוך קל והדרגה באיפנים משעשעים, ע"י שיחור מלענינות את נפש הקטנים, ספורים ושירים קטנים בלשון העברית וע"י מלאכות יד קלות מעשו צעצועים, רנון, מיולים, ומשחקי ילדים שונים—עפ"י שטת פרעבל הידועה.
 הילדים ישמרו ויושגחו בתוך גן הילדים בכל הליכורם והנהגתם, בשמירה מעולה ובהשגחה פרמיה יתרה, בשעות משחקים וכשעות המיולים, ויונהגו, יום יום, בסדר הראוי ומשמר מדויק, קבוע, מבתיב לגן הילדים, ומגן הילדים לבתיבם.
 התשלומים בעד כל ילד—3 פרנקים לחדש, בעד שני ילדים—5 פר'.
 גן הילדים יעמד תחת הנהגה והשגחה מדויקה יתרה של קימסה מיוחדת, נבחרה מתוך חברות ועד זחברה.
 בית גן הילדים—בנוה שלום.

הקמת גן הילדים העברי הראשון מהווה ציון דרך לשינוי שחל בחינוך לגיל הרך: גן ילדים דובר עברית, חילוני, עובד על פי שיטת פרבל ובניגוד לשיטות הרווחות של שינון ולימוד קריאה וכתיבה, נמצאים בו גם בנים וגם בנות (Sitton, 2000). למרות שאסתר שפירא עברה הכשרה מעשית בירושלים וכך גננות נוספות שעברו הכשרה בגן שלה, הן לא למדו במוסד מוכר להכשרת גננות. התנופה הגדולה של הקמת גנים פרבליים בפלשתינה החלה עם ההגירה של גננות מאירופה בעשורים הראשונים של המאה העשרים שחלקן הגיעו כגננות מוסמכות וחלקן נשלחו מפלשתינה כדי לקבל הכשרה בברלין במסגרת "חברת העזרה".

הציר הגרמני: "חברת העזרה" והגננות העבריות בשנים 1904 – 1914.

"חברת העזרה" הייתה אגודה פילנתרופית של יהודי ברלין. לחברה תפקיד מכריע בהפצת רעיון גן הילדים הפרבלי בפלשתינה ובמימושו. החברה תמכה כלכלית בהקמת גני הילדים העברים הראשונים ועיצבה את דרך עבודתם ברוח מוסד הכשרת הגננות "פסטלוצי-פרבל האוס" בברלין. ההתעניינות של "חברת העזרה" בגני ילדים נבעה מהשתתפות חלק מחבריה בפעילות במפלגות ליברליות בגרמניה שתמכו ב"תנועת פרבל" (רינות, 1971). בשנת 1903, תמכה החברה בגן בירושלים ובגן כיפו (הרמתי, תשל"ט). הגן הראשון בירושלים הוקם ביוזמת דוד ילין. במכתב בקשה לסיוע הוא כותב ל"חברת העזרה": "ועתה הננו אומרים לכוונן מפעל חדש לטובת החינוך הוא "גן ילדים עברי" לקטנים מבני שלוש עד שש שנים. המוסדה הזאת, אשר תכונן עפ"י שיטת פרבל, תואיל מאד להתפתחות הילדים ורוחם" (ח' ניסן, תרס"ג, 1902, בתוך רינות, 1971: 80).

"חברת העזרה" דאגה לממן לימודים בגרמניה לנשים שהסכימו להגר לפלשתינה ולעבוד כגננות, כמו גם לאתר נשים בפלשתינה ולשלוח אותן להכשרה בברלין (סנפיר, סיטון ורוסו-צימט, 2012; רינות, 1971; Sitton, 2000). כדי לעבוד כגננת צוינו שתי דרישות: ידיעת עברית והכשרה ב"פסטלוצי פרבל האוס" בברלין (שחורי - רובין, 2002). למשל, תרצה קטינקא-גורביץ (1890-1965), הגיעה לארץ בשנת 1906 ונסעה לברלין בשנת 1910. כשחזרה מברלין פתחה את גן הילדים הראשון בתל-אביב. היא העתיקה את הגן הגרמני על חומריו מכשיריו שיריו וסיפוריו. היה זה גן פרבלי טהור אך דובר עברית. את החומר הספרותי תרגמה מגרמנית. חיה ברוידא ברנר (1887-1977) הגיעה לארץ בשנת 1906 ונשלחה לברלין. כשחזרה בשנת 1911, הועסקה כמורה ומדריכה בבית הספר לגננות של "חברת העזרה" בירושלים (שחורי - רובין, 2002). חסייה פיינסוד-סוקניק (1889 – 1968), נסעה מרוסיה לברלין בשנת 1909 לקבל הכשרה פדגוגית ובשנת 1911 חתמה חוזה עם "חברת העזרה" לנהל גן ילדים בירושלים (פיינסוד-סוקניק, תשכ"ו).

מחברת של חסייה פיינסוד-סוקניק מלימודיה בפסטלוצי-פרבל האוס בברלין, 1910
 דגם של שתי וערב על פי ה"עיסוקים" של פרבל⁵

5 ארכיון לחינוך יהודי, אוניברסיטת תל-אביב. מס' מערכת: 420

עד 1913, עבדו 35 גננות מטעם "חברת העזרה". רינות (1971) מציין שכסף רב הושקע ברכישת המתנות של פרבל וספריו. שיטת העבודה, החומרים, המכשירים, השירים והספורים ששמשו בגני הילדים, הועתקו כמעט העתקה עיוורת מגן הילדים הגרמני שעבד על פי "תורת הגן החדשה, על פי שיטת פרבל" (שם: 86). כמו כן, על פי משנתו של פרבל כל הגננות עסקו גם בהדרכת אמהות, בקורי בית ואספות הורים (שחורי - רובין, 2002).

אחד הקשיים שנתקלו בו גננות היה בתרגום המונחים של פרבל מגרמנית לעברית. מספרת פיינסוד-סוקניק (תשכ"ו): "באין מונחים בעברית לעבודות פרבל, נתקלנו בקשיים בעבודה היום-יומית בגן ובהוראה בבית-המדרש לגננות. כל גננת הייתה מתרגמת לעצמה מגרמנית או משפה אחרת וקוראה בעברית כל עבודה מעבודותיו של פ. כהבנתה וכשליטתה באותה שפה" (שם: 49). בשנת 1912 נפגשה משלחת של גננות עם אליעזר בן יהודה, ראש ועד הלשון, וביקשה שהוועד יסייע במתן שמות עבריים למונחים של גן הילדים הפרבלי. כך, בחוברת השלישית של ועד הלשון, פורסמה רשימת מונחים בעברית לגן הילדים (פיינסוד-סוקניק, תשכ"ו; שחורי - רובין, 2002). הרשימה כללה מונחים כמו: בדיד, הנחת חוטים, קמיטה (קיפולי נייר), צלמון (יצירת צללים), מלאכת אפונים ועוד (זכרונות ועד הלשון, תרע"ב-תרע"ג).

עם העלייה בצורך להכשיר גננות נוספות, נפתח בירושלים בשנת 1909, בממון "חברת העזרה", "בית הספר לגננות עבריות בירושלים". בבית הספר לימדו בוגרות פסטלוצי-פרבל האוס, חסיה פיינסוד-סוקניק וחיה ברוידא. בנוסף להיותן מדריכות, המשיכו לעבוד כגננות. הגנים שניהלו, שמשו מקום התנסות לתלמידות. תוכנית ההכשרה התנהלה על פי ההנחיות משנת 1895 שנשלחו מטעם אגודת פרבל הגרמנית. אחרי מלחמת העולם הועבר, מטעמים תקציביים, בית המדרש לגננות מירושלים ליפו והשתלב עם בית מדרש למורות מיסודו של לוינסקי (פיינסוד-סוקניק, 1929). להלן, תעודת הסמכה של שושנה הוניג, משנת 1916. של "בית ספר לגננות של ח' ה"עזרה" יסוד יהודי גרמניה, ירושלים". בעבודות פרבל קיבלה "טוב – בכלל"

גננות אלו, שקיבלו הכשרה בברלין, הקימו גנים עבריים, יסדו מוסדות הכשרה לגננות וחלקן היו גם מפקחות על הגנים, בתוקף תפקידן ופעילותן הענפה, השפיעו על גן הילדים הישראלי ועל אופיו הפרבלי הניכר עד היום.

הציר המזרח אירופאי: יחיאל היילפרין (1880 – 1942) ויצחק אלתרמן (1881–1939).

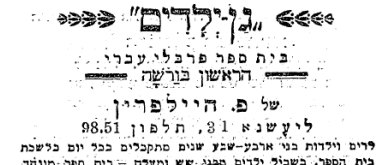
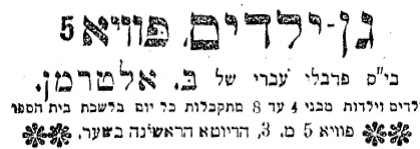
יחיאל היילפרין נולד באוקראינה 1880. הוא למד ב"חדר" ובישיבה ובגיל צעיר עזב את הבית, עבר לוורשה והחל לעסוק בהוראה. בוורשה נפגש עם נח פינס והושפע רבות ממאמרו שצויין לעיל: "בתי הספר של פרבל ונחיצות גני ילדים עברים" (פורת, 1989). בזמן שנשים נסעו מפלשתינה לברלין כדי ללמוד בפסטלוצי-פרבל האוס, פתח היילפרין, בשנת 1909, את הגן העברי הראשון בוורשה. בנו, גמליאל (הבלשן צבי ריין) מתאר את פתיחת הגן: "בגשתו ליסוד גן- הילדים העברי הראשון, נתקל יחיאל היילפרין במכשולים, הפרעות וקשיים עצומים: קשיים פורמליים בהשגת רישיון ממשלתי,

6 ארכיון לחינוך יהודי, אוניברסיטת תל-אביב. מס' מערכת: 890

חוסר כספים כל שהם (אחיו הבכור הלווה לו את עשרות הרובלים הראשונים) העדר הורים שיסכימו לחנך את בניהם "שפה זרה" משונה ו"מתה"... ועל הכל בוז, לעג וחתירה קשה מצד האידישאים שטענו כנגדו כי נעכב הוא התפתחות הילד בנתקו אותו מלשון האם. בסערת מרצו התגבר על המכשולים, ניצח את המקטרגים ובשנת תרס"ט קם ויהי בוורשה העיר גן הילדים העברי הראשון" (בתוך: היילפרין, תש"ד: VIII).

היילפרין חיקה בפעולותיו את פרבל. הוא ייחס חשיבות רבה לטבע ודאג לחלקת אדמה עבור גינה לצד הגן, מאחר ובעברית לא היו שירים וספורים, התחיל לכתוב בעצמו שירים בעברית. לקט שיריו הופיע בחוברת "זמירות" בשנת 1912 בוורשה⁷. כמו פרבל הבין את חשיבות הכשרת הגננת ובשנת 1910 הקים את הקורסים להכשרת גננות עבריות – "הקורסים הפרבליים", בית מדרש לגננות (היילפרין, תש"י; פורת, 1989). כל הלימודים התקיימו בעברית. בשנת 1914 כבר היו 70 תלמידות. רובן פתחו גנים עבריים ברחבי רוסיה ופולין. בשנת 1915 עבר היילפרין לאודסה וגם שם הקים גן ובית מדרש לגננות. בין המורים היו דמויות מפורסמות כמו חיים נחמן ביאליק ומנחם אוסישקין. אשתו פנינה הייתה הגננת. בשנת 1920 עלה לארץ. בשנים 1922-1925 שימש מפקח על גני ילדים מטעם ההנהלה הציונית. בפעילותו כמפקח דאג שכל הגננות יהיו בעלות הכשרה ולא אישר לעבוד בגן ללא הכשרה. כמו כן ארגן השתלמויות לגננות. בשנים 1925-1927 היה מורה לתורת הגן בסמינר לוינסקי. בשנים 1926-1933 היה לסירוגין המנהל של "גן הילדים הדוגמאי" שנוסד ביוזמתו ושימש להכשרה. בתקופה זו כתב שירי ילדים רבים. בשנת 1933 הקים בתל-אביב סמינר לגננות שפעל עד 1941 (פורת, 1989). לאחר מותו, יצא ספרו, "שעורים בתורת חנוך התינוקות" העוסק ברובו בפרבל ותורתו. יצחק אלתרמן נולד בשנת 1881, ברוסיה הלבנה. למד בבית ספר כללי ואחר כך לימד ב"חדר מתוקן" בוורשה. בשנת 1910, שנה אחרי היילפרין, הקים גם הוא, בוורשה גן ילדים עברי שכונה: "בי"ס פרבלי עברי" לילדים וילדות בגילאים 4-8 ובשנת 1911 יסד ליד הגן "קורסים פרבליים לגננות" (לאור, 2013; פורת, 1989) בשנת 1914 עבר למוסקבה וגם שם הקים גן ילדים וקורסי הכשרה. משם נדד לקייב בשנת 1918 ולקייב בשנת 1919 ובכל מקום פתח קורסים פרבליים לגננות. בקייב נפתח בשנת 1922 מכון הכשרה – "האינסטיטוט הפרבלי" שהתקיים 3 שנים עד ההגירה שלו לפלשתינה בשנת 1925. בוגרות הקורסים שלו התפזרו עם תום לימודיהן לעיירות וכפרים ברחבי רוסיה שם הקימו גני ילדים עבריים. חלקן הגרו לפלשתינה.

אלתרמן כמו היילפרין, בהשפעת פרבל, כתב שירי משחק בעברית עבור גן הילדים. בשנת 1913 הוציא ספר: "משחקים פרבליים – שירים, משחקים ומחזיות לגני ילדים ולבתי ספר ערכים ומעבדים ע"י י. אלתרמן (מנהל "הקורסים הפרבליים" בוורשה), ווארשא, תרפ"א"⁸ הספר כולל שירים⁹, משחקים ומחזות שעובדו מתוך ניסיונו בגן (לאור, 2013). היילפרין ואלתרמן הכירו בוורשה וכאמור הקימו בה שני גני ילדים ובצמוד להם "קורסים פרבליים". מעניין לראות את המודעות הזוהרת שפרסמו בתאריכים זהים על פתיחת הגנים - שתי מודעות שהתפרסמו בעיתון הצפירה, גליון ג' בעמוד הראשון 17.10.1910, ובמודעה השנייה גם על פתיחת קורסים פרבליים - הצפירה, 30.8.1912.

- 7 בין שיריו: "נומי נומי", "היורה", "סוסים רצים" וספרים כמו "האווזה ואפרוחיה" ו"מעשה העז".
- 8 כפי שכתוב בשער הספר
- 9 למשל, "יש לנו תיש"

כשהיילפרין הגיע לאודסה הוא הציע לאלתרמן להוציא לאור במשותף כתב עת. בשנת 1917 יצא לאור באודסה, במשך שנתיים, "הגנה – מכתב-עתי לעיניני גן-הילדים העברי להלכה ולמעשה". ("יוצא לאור פעם בשני חדשים")¹⁰. (לאור, 2013). החל משנת 1922, הוא יצא לאור בארץ (פורת, 1989). בכתב העת שולבו מאמרים על פרבל או ברוח פרבל ושירים רבים המופיעים באותו סגנון כפי שהופיעו בספר שיריו של פרבל. במאמר שפרסם ב"הגנה" שהיה סכום הרצאה בפני האסיפה הכללית של גננות א"י בירושלים בשנת 1921, מדבר היילפרין על גני הילדים הפרבליים ומכנה את פרידריך פרבל "רבנו הגדול" (היילפרין, ללא ציון שנה : 4).

הקשר בין שני האישים נמשך גם בארץ. כשהגיע אלטרמן לפלשתינה החליף את היילפרין בתפקידו כמפקח על גני ילדים. במותו ביקש היילפרין להיקבר ליד קברו של אלטרמן (היילפרין, תש"ד) ואכן הם קבורים זה מול זה בבית הקברות מונטיפיורי בתל-אביב.

היילפרין ואלטרמן השפיעו על גן הילדים הישראלי הפועל ברוח תורתו של פרבל באמצעות הגננות הרבות שהוכשרו בקורסים הפרבליים שהקימו עוד במזרח אירופה ובאמצעות תפקידם בארץ כמפקחים ארציים על גני הילדים בפלשתינה. כך גן הילדים הפרבלי היווה מקור לחיקוי לגן הילדים העברי שהיווה מקור לחיקוי לגן הילדים הישראלי העכשווי.

סכום

מאמר זה עסק בהמצאת גן הילדים באמצע המאה ה-19 בגרמניה על ידי פרידריך פרבל ובהשפעה שלו על גן הילדים העברי שהוקם בפלשתינה בתחילת המאה העשרים ונוכחת עד היום בגני הילדים במדינת ישראל. גן הילדים היום מדגיש עקרונות רבים שפרבל דבר עליהם: בגן הילדים עובדות בעיקר נשים, כל הגננות עוברות הכשרה מקצועית במכללות לחינוך, הסטודנטיות במכללות לחינוך עוברות התנסות מעשית בגנים, בכל גן ילדים ניתן היום למצוא משחק בקוביות על פי התכנון של פרבל, ולהתנסות בחומרים כמו נייר וחימר, משחקי הרכבה וכד'. בכל הגנים יוצאים למשחק בחצר וברובם קיימת גינה ולפעמים פינת חי, כיום יש כבר אוסף שירים ושירי משחק בעלי אופי דומה ובעיקר תוכן דומה לשיריו של פרבל, בנוסף לכך, מדגישים בגנים את חשיבות הקשר עם ההורים והמעורבות שלהם בפעילות הגן בדיוק כמו שהנחה פרבל.

כאמור, השפעה זו של פרבל על גן הילדים הישראלי נוצרה בגלל הדמויות המשפיעות שפעלו בעשורים הראשונים להקמת הגנים בארץ. היילפרין, אלטרמן, פיינסוד-סוקניק, ואחרות, אשר הכשירו גננות על פי תורת פרבל. היילפרין, אלטרמן ופיינסוד – סוקניק היו גם מפקחים על גני ילדים, כך שהשפעה שלהם לא הייתה רק בתוך הגן היחיד אותו ניהלו אלא על כל הגננות בארץ. השפעה זו נותרה עד עצם היום הזה גם אם מטבע הדברים חלו שינויים שונים במהלך השנים.

אסיים בביקורת, הרלוונטית גם היום, שהשמיע היילפרין בהרצאה שהוזכרה לעיל, לגננות בשנת 1921. בהרצאתו, יצא כנגד שיטת "הנושאים" הנהוגה בגן – בחירת נושא על ידי הגננת כתוכן לימודי המחייב את כל הילדים והילדות – וטען כי מדובר בפרשנות מוטעית של תורתו של פרבל ובשיטה המנוגדת לרוחו: "פרבל במשך כל ימי חייו. בכל מאמריו הארוכים והנלהבים של המורה הגדול הזה עובר כחוט השני רעיון מרכזי אחד: על המחנך לתת לתינוק¹¹ חופש גמור בבחירת חומר להלך מחשבותיו ובבחירת אמצעים לביטויין של המחשבות הללו. עלינו לטוות את חוט התפתחותו של התינוק מתוך נימי נפשו של התינוק עצמו. על הגננת לא להוליך את התינוק אחריה אלא ללכת אחר הלך רוחו של התינוק... על הגננת לתת לתינוק את החופש הגמור לבחור בכל מלאכה שהוא רוצה ולהביע על-ידה אותה המחשבה שהוא רוצה בה. על הגננת רק לסייע לתינוק: ע"י תשובותיה והערותיה היא רק מרחיבה ומעמיקה אותם המושגים שאליהם הגיע התינוק מאליה ע"י מהלך חייו הטבעיים" (היילפרין, ללא ציון שנה : 4).

10 כך מופיע בשער הגליון

11 היילפרין משתמש במושג תינוק לילדים וילדות בגן.

ביבליוגרפיה

- היילפרין, י' (תש״ד). שעורים בתורת חינוך התינוקות. תל אביב: קרית ספר.
- היילפרין, י' (לערך, 1922), דרכי העבודה בגן הילדים. א. גני הילדים "הפרבליים". הגנה, שנה ג' חוברת א', 4-1.
- הרמתי, ש' (תשל"ט). ראשית החינוך העברי בארץ ותרומתו להחייאת הלשון, תרמ"ג תרע"ד. ירושלים: הוצאת ראובן מס.
- הרמתי, ש' (2000). המורים החלוצים. תל אביב: אוניברסיטה משודרת.
- זכרונות ועד הלשון (תרע"ב-תרע"ג). מנחי גני הילדים. ירושלים: ועד הלשון העברית בארץ ישראל.
- יודלביץ, ד' (1929). זכרונות ראשונים. בתוך ד' קמחי (עורך), ספר היובל של הסתדרות המורים, תרס"ג תרפ"ח (150-156). ירושלים: מרכז הסתדרות המורים בירושלים.
- לאור, ד' (2013). אלתרמן. תל-אביב: עם עובד.
- סנפיר, מ' סיטון, ש' ורוסו-צימט, ג' (2012). מאה שנות גן ילדים בארץ ישראל. קרית שדה בוקר: מכון בן גוריון, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- עמישי-מייזלש, ז' (2010). שער לאומנות המודרנית, אמנות המאה התשע עשרה. ירושלים: מגנס.
- פורת, י' (1989). שלח ועט בידו. תל אביב: הוצאת מחברות לספרות.
- פיינסוד-סוקניק, ח' (תשכ"ו). פרקי גן. תל אביב: אוצר המורה.
- פיינסוד-סוקניק, ח' (1929). התפתחות גן הילדים העברי בארץ. בתוך ד' קמחי (עורך), ספר היובל של הסתדרות המורים, תרס"ג תרפ"ח (158-166). ירושלים: מרכז הסתדרות המורים בירושלים.
- פינס, נ' (1902/1941). בתי הספר של פרבל ונחיצות גני ילדים עברים. בתוך נ' פינס (עורך), כתבים פדגוגיים (1-38). תל אביב: בית המדרש למורים וגננות על שם לוינסקי.
- רינות, מ' (1971). חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק. ירושלים: הוצאת בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית.
- רשף, ש' ודרור י' (1999). החינוך העברי בימי הבית הלאומי. 1919-1948. ירושלים: מוסד ביאליק.
- שחורי-רובין, צ' (2002). גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה. דור לדור, י"ט, 115-194.

Brosterman, N. (1997). *Inventing kindergarten*. New York: Harry N. Abrams, Inc.

Froebel, F. (1887/1974). *The education of man*. New York: D. Appleton & Company.

Froebel, F. (1891). *Froebel's letters on the kindergarten*. London: sonnenshein & co. Retrieved March, 5, 2014 from <http://studentzone.roehampton.ac.uk/library/digital-collection/froebel-archive/froebel-letters-kindergarten/titlefly.pdf>

Lascarides, V.C. & Hinitz, B. F. (2000). *History of Early Childhood Education*. New York: Falmer Press.

Liebschner, J. (1991). *Foundations of Progressive Education. The history of the national Froebel society*. Cambridge: The Lutterworth Press.

Manning, J. P. (2005). Rediscovering Froebel : A call to Re-examine his Life & Gifts. *Early Childhood Education Journal*, 32 (6), 371 – 376.

Sitton, S. (2000). Education and Culture in Early Childhood: A Revolution in Jewish Schooling, 1899-1948. In R. Wollons, (Ed.). *Kindergartens and Cultures. The global diffusion of an Idea*. (274-289). New Haven: Yale University Press.

Weston, P. (2000). *Friedrich Froebel. His life, times & significance*. University of Surrey Roehampton.

Wollons, R. (2000). *Kindergartens and Cultures. The global diffusion of an Idea*. New Haven: Yale University Press